

ГРАМАТИЧНА ВАРІАНТНІСТЬ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В МІСЦЕВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ

Досліджуються граматичні варіанти у формі місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду та їх поширення в староукраїнських пам'ятках першої половини XVII ст.

Мелетій Смотрицький у своїй науковій праці "Грамматіки Славянска# правилное Свнтагма" [Гр. 1619] вперше ввів до іменникової парадигми сьомий відмінок – місцевий (сказате(л)ный естъ имже скажемъ: "ко в члвцѣ – Гр. 1619), у якому зберігається для іменників колишньої -ѡ- основи питомий h (второе склоненїе), відповідно з переходом задньоязикових g, k, x в z, ц, с: другъ – w то(м) друзh; Пророкъ – w томъ Пророцѣ; грѣхъ – w то(м) грѣсѣ. Кінцевий -h приймає і етероклѣта Г(с)дѣ, віднесена до четвертої відміни – w то(м) Г(с)дѣ. Автор граматики розмежував іменники колишніх -ѡ- основ: іменник сынъ набув флексії -ѡ- основи: w то(м) снѣ, а етероклѣта: домъ, братъ відповідно в місцевому – w то(м) дому із збереженням питомого -у колишніх -ѡ- основ (w то(м) братѣ із збереженням етимологічного ятя -ѡ- основ. І незалежно від групування іменників за відмінами Имена на/жъ: цѣ: чѣ: шѣ и щѣ кончаша с# приймають флексію w то(м) отци, w то(м) чванци (2 відміна), а також іменники общее: w то(м) и той свѣдители, парадигми на -аѣ, -еѣ, -їѣ, -оѣ, -уѣ, -нѣ, л#: w то(м) ходатаѣ, іереѣ, мравѣи, зноѣ, крагѣи, любодѣи, древодѣли (4 відміна).

Мелетій Смотрицький проілюстрував співіснування іменникових флексій у двох модифікаціях: -h, -у без функціональних змін у семантиці слів, яке засвідчило наявність варіантних форм, ряд котрих поповнювався в мові пам'яток відповідно до їх стильової належності.

Сила традиції в наслідуванні граматичної системи латинської мови унеможливила введення Іваном Ужєвичем форми місцевого відмінка (яку він практично розглядав на прикладі поєднання іменників з применниками при, на, в) у пізнішій від створеної

Мелетієм Смотрицьким граматиці, в котрій подав опис латинською мовою системи української літературної мови XVI – XVII ст. Розуміючи значення невідомого відмінка для іменної парадигми, І. Ужевич приєднав його форму до орудного і назвав "casus vagabundus" – "відмінок мандрівний"¹. Щоправда, це стосувалося лише форм множини, в однині місцевий відмінок не був ним зафіксований.

Мелетій Смотрицький присвятив свою граматику описові церковнослов'янської мови, проте використання особливостей поданої парадигми місцевого відмінка мало своє відображення особливо в ділових документах, де кінцевий -h в іменниках давньої -ō- основи, перенесений на іменники інших типів відмінювання, засвідчив тенденцію до наближення вимови голосного $h > i$, найчастіше в пам'ятках південно-західних (галицьких, лемківських). Диференційне звучання ятя спостерігалось в його графічному відтворенні: загальнопоширеному -e в пам'ятках із північної України (меншою мірою з інших говіркових зон) паралельно з -u. Питоме закінчення -ŷ- основ поширилося на іменники інших давніх основ, а за діянням внутрішньої аналогії форм давального відмінка -ŷ- основ до місцевого, а потім успадкованого іменниками чоловічого роду всіх типів відмінювання, теж знайшло своє відбиття в документах. Ці загальні внутрішньосистемні причини виникнення паралельних, варіантних форм ґрунтуються на більш конкретних, які докладніше можуть розкрити умови функціонування і поширення тотожних за своєю семантикою закінчень, це, насамперед, морфологічних, фонетичних, акцентуаційних, синтаксичних та інших чинників.

Серед варіантних флексій місцевого відмінка -y (-ю), -h (говіркові трансформації -e, -u), -ovh (-ови) найбільшу увагу дослідників привертала форми з -y (-ю).

Омонімічність флексії родового відмінка іменників чоловічого роду однини -ŷ- основ: сыну, давального -ō- основ: пану, місцевого: -ŷ- основ – на сыну створювала труднощі в їх розрізненні, а тому лише наявні прийменники у (в), на, при, по, о могли виконувати диференційну функцію і тим самим деякою мірою впливати на їх оформлення. Проте в інших односкладних іменниках -ō- основ з однаковим графічним оформленням місцевого та родового з -y (оскільки обидва прийняли флексії відповідно від родового до місцевого -ŷ- основ) розрізняльним моментом був акцентуаційний. А тому, як зазначає С. Обнорський, вивчення цих двох форм

методологічно правильно вести паралельно, через те що вони "стоять особняком и резко выделяются в группе прочих новообразований, обязанных влиянию имен на *-u"². На думку вченого, саме акцентуаційний чинник відіграв основну роль в утворенні місцевого на -у́, а також родового з ненаголошеним -у³, причому в межах нових імен з основами на -ǫ-, (внаслідок перегруповування давніх типів відмінювання – Г.С.) флексія -у стала поширюватися лише на іменники з рухомим наголосом⁴. За визначенням Л. Булаховського, така флексія за походженням є акутовою (з *ǫi), оскільки пересунення наголосу неможливе на -i (з *oi), яка за походженням є циркумфлексивою⁵. Цей процес добре відбитий в пам'ятках, напр.: видели спу(с)тоше(н) є бору – АКЖГУ 1605, 77 – в бору́; ω(т) двору – становили у двору́ – АКЖГУ 1605, 65; з гаю – в Лавровом гаю – Справа 1602, 200

Збереження іменниками -й- основ свого питомого відмінювання в місцевому однині іноді переривалося впливом давніх -ǫ- основ і відповідно виникненням ятевого закінчення (в садh), зумовленого кореневим наголосом, котре звучало як [i], підтвердженням чого є переданий латинкою кінцевий [i] в записі галицької пісні про Стефана Воеводу з чеської граматики Яна Благослава 1571 року:

Dunaju, Dunaju, čemu smuten tečes?

Na wersi Dunaju try rotu tu stojí. – ПСВ 1571, 415.

Узвичасне іменниками -й- основи вживання голосного непереднього ряду -у і поширене на інші типи відмінювання, зумовлені не тільки акцентуаційними та морфологічними причинами, але й намаганням уникнути пом'якшення задньоязикових приголосних перед -h та його рефlekсами⁶, і, як ілюструє приклад із запису (ПСВ), – незвичайної, в даному випадку, вимови. Це пояснюється ще й тим, що змінені задньоязикові на свистячу чи афrikату не знаходили собі відповідників в інших відмінках, а форми на препозиційні задньоязикові легше асоціювалися з іншими відмінками, що сприяло витісненню старих ятевих форм новими формами на -у⁷, котрі в литовсько-слов'янську епоху мали "таку довготу, такий вид довготи, яка перетягувала на себе наголос із попереднього короткого складу або складу з іншим видом довготи, ... обидві форми місцевого відмінка – стара на -h і нова на -у, розрізняючись не тільки закінченнями, але й наголосом, отримували завдяки цьому подвійному розрізненню можливість вступати в різні

асоціації морфологічного та синтаксичного характеру⁸. У поєднанні з прийменниками *въ*, *на* могли переважати форми на *-у*, а з прийменниками *о*, *при* – ятеві форми. Це підтверджується досліджуваними джерелами, хоч і непослідовно, оскільки кінцевий *-h* виступав у трьох говіркових варіантах *-ε*, *-и*, *-ы* – зафіксованих північнополіськими документами, двох *-ε*, *-и* – середньоаддніпряньськими, та *-и*, *-ε* – південнозахідними (незначною мірою галицькими, лемківськими, південноволинськими).

Доповнення варіантного ряду формами на *-у*, *-ю*, зумовлене суфіксальним творенням іменників, поширене у всіх пам'ятках, незалежно від місця їх написання, зокрема, галицьких: на лвовському замку; *въ* остатку; *въ* датку *быти* хочемо – АЛСБ 1651, 23; на ярмарку тутошнем – ТУ 1638, 306; лемківських: зостало по небощику – АО 1610, 128; подільських: по до(с)та(т)ку *выслуха(в)ши* – АКЖГУ 1609, 162; північних (західнополіських): на ярмарьку ... *прошлом* – ТУ 1626, 276; середньополіських: на *ω(с)тро(в)ку* – АКЖГУ 1609, 171; на межі східнополіських і середньоаддніпряньських: в *за(м)ку* Житоми(р)ско(м) – АКЖГУ 1605, 80; волинських: на курганьку – ПКС 1638, 188; середньоаддніпряньських: в том же тлумку – ТУ 1605, 239; в *то(м) ро(з)делку* – ПКС 1600, 165.

Як видно, незалежно від поєднання з прийменниками *в (у)*, *на*, *по* суфіксальні утворення *-ок-*, *-ик-* превалюють у визначенні кінцевого *-у*. Такий морфофонетичний фактор, як кінцевий задньоязиковий [к] у суфіксах сприяв виникненню голосного заднього ряду *-у*, котрий закономірно міг уживатися лише з приголосним за певним місцем утворення – задньоязиковим. Спорадичні форми, в яких іменник зберігає свою акцентуаційну особливість (пересунення наголосу із суфіксального утворення на флексію), зумовлені структурою складу, і в яких не ігнорується словотвірний елемент, зрідка зустрічаються в галицькій та середньополіській пам'ятках: в іншому мѣстѣ, в городку – П. поч. XVII ст., 44; у *млы(н)ку* *мерокъ ше(ст)* – АКЖГУ 1605, 94.

Сполука двох кінцевих приголосних слова також впливала на функціонування аналогічного закінчення: *Писа(н) ѿ Лу(ц)ку* – Бал. 1600, № 896; на *вѣ(в)ску* – АКЖГУ 1605, 29; *писан* у Шумску – ПКС 1639, 193; в Ярославлю – АЛСБ 1646, 697. Проте не тільки специфіка структури іменників (наявність задньоязикових основи) була визначальною в поширенні цієї флексії на всьому діалектному просторі України в першій половині XVII ст.: у великіє морози вода

упала у Бугу – ТУ 1602, 234; на встрогу – ТУ 1646, 332; я(с)непревелебному в богу ε(г)[о] м[л] – ПККВ 1643, 224 (позиційна зміна перед кінцевим говірковим *-e* унеможливила збереження задньоязикового і спричиняла його перехід у свистячий приголосний: *имене(м)* в *бозе велебно(г)[о]* *его м(я)* – ПККВ 1643, 221); в келиху вино – П. поч. XVII ст., 35. Підтримувалося таке закінчення індукуючим впливом односкладних іменників колишньої *-й-* основи, уживаних в усіх пам'ятках з питомою фіналлю: в *дому мое(м)* – АКЖГУ 1605, 93; у *своєм чину* – П. поч. XVII ст., 46; на *верху* указували – ТУ 1626, 276; в *садоу* – АО 1603, 97 (хоч у цій пам'ятці з Лемківщини варіантна ятева флексія зумовлена акцентуаційним чинником: як ... в *садѣ* – АО 1637, 190), в інших випадках зберігається етимологічний *-у*: *то ся дѣяло в домоу* – АО 1644, 194. Щоправда, локальний варіант *-e* замість етимологічного *-у*, спорадично зафіксований у Житомирському документі, засвідчує традиційність діалектного вияву флексій місцевого однини іменників чоловічого роду. Експансивна дія флексії *-e* була настільки сильною, що охопила найбільш частовживаний іменник *-й-* основи: у *домѣ* – АКЖГУ 1605, 94 паралельно із питомим закінченням *-у*: в *дому мое(м)* – АКЖГУ 1605, 43. Очевидно, кінцевий *-e* в цій формі міг бути проміжною стадією в напрямку до *-i* за аналогією до ятевих форм іменників *-ѣ-* основ, хоч найбільш вірогідним є факт діалектного мовлення.

Частовживані іменникові форми колишніх *-й-* основ сприяли виникненню аналогічного закінчення і в різноскладових іменниках колишніх *-ѣ-*, *-јѣ-*, *-ї-*, *-п-* основ: на *ѡтаману ε(г)[о]* Федору Ю(р)ковичу; а на *боярину его виде(л) ε(с)ми ра(н) две* – АКЖГУ 1605, 33; в *том тыжню* – АЛСБ 1634, 663; *маε(т) тримати в покою* – АО 1606, 108; на *сѣро(м) каменю* – АКЖГУ 1605, 93; на *дню ... ѡ(с)момѣ* – ПККВ 1600, 172.

Продуктивність такого закінчення в односкладних іменниках підтримується його наголошуваністю, як в обстежуваних пам'ятках, так і в сучасній українській літературній мові: в *то(м) краю* – ПККС 1638, 175; на *коню сѣдечи* – ПККС 1639, 253; на *право(м) боку рана* – АКЖГУ 1605, 63; в *раю заповѣдаю* – П. поч. XVII ст., 44; в *бору рубають дерево* – АКЖГУ 1605, 77; *при которо(м) бою грабежу взял* – АКЖГУ 1609, 142; на *(с)таву* – АКЖГУ 1609, 170; *въ ключу Бе(р)дичовски(м)* – АКЖГУ 1649-50, 184; на *коню* – АКЖГУ 1649-50,

201. Іноді така флексія переноситься і на розмовну лексему: в стиду и жалости полным будучи – АЛСБ 1608, 528.

Варіантний ряд закінчень на **-у/-ю** підсилюється акцентуаційною ознакою односкладних іменників, більшість з яких не стала нормативною. Сприяв цьому кореневий наголос у місцевому відмінку, властивий частині іменників **-й-** основ, перенесений на іменники **-б-** основ: в року теперешнє(м) – Бал. 1600, №896; яко на року завитом – ПККС 1643, 226; в року дасть Бо(г) пришло(м) – ПККВ 1643, 226. Іноді кінцевий **-у** не залежав від кореневої наголошуваності: жалова(л) в суду – ПККС 1600, 168; становили у двору – АКЖГУ 1605, 65, хоч у всіх пам'ятках, крім південно-західних, галицьких (у себе у своем дворѣ – П. поч. XVII ст., 48), домінувала незалежно від наголосу говіркова флексія **-ε** замість питомого **-h**: вь дворе его короле(в)ское мл(с)ти – АКЖГУ 1605, 64, що засвідчує поширення особливостей північного наріччя на всі досліджувані джерела ділового стилю, які були найбільш відкриті для входження народно-розмовних елементів до їх структури.

Флексія **-у** після кінцевої основи [р], окрім діяння іменників **-й-** основ, могла витворитися під впливом ділових документів Білорусі та її говірок, що спостерігається в пам'ятках з Полісся: писа(н) у Житоми(р)у – АКЖГУ 1605, 74, незалежно від поєднуваності з прийменником: созна(л) ... при пну Федору Змиє(в)ско(м) – АКЖГУ 1605, 69 (паралельно з поширеним кінцевим **-ε**: при пну Федоре Змиє(в)ско(м) – АКЖГУ 1605, 68). Частовживаною виступає вона і в південно-західних, волинських документах: вь томь монастыру – Ж. Гр. 1619, 504, в галицьких: вь инвентару братском читай – АЛСБ 1630, 638; стоит в реестру кассияновом – АЛСБ 1647, 694; при п. Яну Аттелмаеру – АЛСБ 1633, 697 при загальнопоширеному на всій території України, але спорадичному в Актах Львівського Ставропигіального братства, закінченні **-ε**: вь узком долговом реестре – АЛСБ 1627, 640 та питомому **-h**: вь том же реестрѣ – АЛСБ 1628, 646. П'ятиваріантність флексій в галицьких пам'ятках засвідчує хитання у виборі кінцевого голосного, зумовленого різними факторами: тяжінням до унормованості ($h > i$), впливом північних українських говірок (ненаголошений **-ε**) та білоруським впливом (**-у**). Що стосується флексії **-ы**, яка спричиняла твердість вимови препозиційного [р], то тут також безсумнівний вплив білоруської вимови: з вѣзерунки ... на паперы рисоваль – АЛСБ 1628, 648, а також вияв територіального

мовлення, в якому спостерігається твердість і кореневого [p], і передфлексійного: *радок, монастира*. В іншій галицькій пам'ятці кінцевий *-и* міг вимовлятися з наближенням до [i]: знашли пановъ ормен на цвинтари ихъ – АЛСБ 1604, 5, оскільки більшість флексій з *h>i* могли іноді ним заступатися і мати тотожну вимову саме на цій галицькій території, проте під впливом білоруських говірок у поліських пам'ятках вимова кінцевого *-и* не могла пом'якшувати попередній [p]: в то(м) двори – АКЖГУ 1605, 24; на папери – АКЖГУ 1605, 87 (як і перед наголошеним *-е*: у дворе пека(р)ню ... ѿпалено – АКЖГУ 1609, 149; в монастыре – АКЖГУ 1649-1650, 219).

Місцевий відмінок із прийменником *по* у просторово-часовому значенні закріпився в першій половині XVII ст. в пам'ятках з усіх територій України. Проте для вираження поширення дії по поверхні він з'явився відносно пізно і протягом тривалого часу вживався лише спорадично поряд із звичайним у такому випадку *дав.+по*⁹, що й засвідчують грамоти XIV ст.: по всѣмъ землямъ роусскимъ – Гр. XIV 1301, 9; едучи ... по левой стороне – Гр. XIV 1322, 21; записано, што гостемъ нашимъ доброволно ездити ... по нашимъ землямъ – ТУ 1498, 41; по другой стороне реки Норины – ККПС 1600, 166. І вже в першій половині XIV ст. з'являється локативна конструкція зі своїм прямим значенням, поширюючись і в пізніші періоди розвитку мови. У пам'ятках такі прийменникові конструкції зі значенням простору зустрічаються рідше: пале(и) ше(ст) доубовыхъ по том же ручаю – ККПС 1638, 191; апостоловъ по всему свѣту послалъ – П. поч. XVII ст., 49; та(к) по право(м) боку, яко те(ж) и по лево(м) ... го(с)ти(н)ца – ККПС 1638, 181. Інші вживання з прийменником *по* генетично пов'язані з формою старого давального: по обычаю нагого приоблекши кошулею – П. поч. XVII ст., 30. Вихідним пунктом розвитку значення локативної конструкції з прийменником *по* у староукраїнських пам'ятках був ситуативний контекст, що конкретизував якийсь момент, окреслений часом, або відправну точку в часі, після яких відбувалася дія. Інтенсивність поширення таких сполук спостерігається в поєднанні іменників у формі однини: по отездѣ тыхъ братовъ до Варшавы – АЛСБ 1600, 21; прода(л) половину ролѣ которая по братѣ его на него ... спа(д)ко(м) припа(д)ла – АО 1625, 166. Кінцевий питомий *-h* у галицьких і лемківських пам'ятках продовжує ряд спорадично вживаних форм у південнополіських джерелах: мы по Бозѣ и его святыхъ – ЖГС 1631, 522. Наявний іменниковий суфікс зумовлює відповідно флексію в

інших пам'ятках з різних територій: по рахунку зостал винен еще зл. 100 – АЛСБ, 8; общаль отдати по ярмарку Львовскомъ – АЛСБ 1607, 71; до(л)гы позосталыи по небощику Иванѣ – АО 1607, 117. Несуфіксальні утворення, що стосуються назв осіб, приймають питому для колишніх -й- основ флексію -у: въ зглядомъ сироты позосталой по сыну его небощика – АЛСБ 1636, 119, для м'якого різновиду -ю: маеть отецъ ... рату ... дати по святомъ Георгию – АЛСБ 1612, 75. Поширені такі закінчення і після шиплячих та [ц]: было ... справ ... позо(с)талыхъ по родичу оныхъ – АКЖГУ 1649-1650, 185; яко позосталую дедичку по Янушу – АКЖГУ 1649-1650, 191; на нѣ приходи[т] по о(т)цоу ихъ – АО 1631, 179. У поліських пам'ятках домінантність традиційного *-е* відома і в цих сполуках: а я по его переказе то(л)ко(м) ку шкоде пришо(л) – АКЖГУ 1605, 104. На думку мовознавців, така конструкція, безперечно, явище вторинного пізнішого походження, зумовлене причинами фонетико-морфологічного і синтаксичного плану. До цих пір нема чітких розмежувань між сферами використання локативного і давального з прийменником *по*, вживання того чи іншого відмінка має нерідко факультативний характер¹⁰. А тому, коли виникають перешкоди при змішуванні давального і локативного, відбувається заміна таких конструкцій іншими, більш продуктивними, без затемнення належності іменника до чітко окресленого відмінка. Таку динаміку можна прослідкувати, порівнюючи старі і нові утворення: по обычаю – П. поч. XVII ст., 30 – за звичаєм; по выстрели в на(с) – АКЖГУ 1609, 171 – після вистрілу; по рахунку – АЛСБ 1647 – за рахунком.

Поширенню кінцевого *-у* сприяє незначна кількість сполук, де в локативі із прийменником *при* вжитий іменник на позначення особи, у присутності якої відбувається дія: выгублене священников Божих при Авимелеху, архиерею Божом – АЛСБ 1604, 332. У галицьких документах традиційно вживається паралельне питоме закінчення колишніх -ѣ- основ: абы там ... при іего мл. отцу метрополитѣ памятал о нас – АЛСБ 1656, 180; при ... Георгию Феодосию – АЛСБ 1650, 167; тые книжки зостали были при пану Лукиянѣ – АЛСБ 16..., 76. Суфіксальний іменник також впливає на оформлення флексії *-у*: бы(л) при Алекса(н)дру Семашки каштал"не браславскому – Бал. 1607, №906 при пноу яцькоу – АО 1628, 172; дѣялося ... при ва(с)коу – АО 1620, 158; яко право посполитоѣ при ро(з)судьку судовомъ мети – ККПС 1639, 281; пам'ятки з поліських

територій фіксують ненаголошений *-e*: "ко при при(н)ципалє – Бал. 1607, №906; у середньонаддніпрянських джерелах аналогічні форми: Богдан Хмельницький, гетман ... при святейшом отцу кир Паісію – ВУР 1649, 303; орда со всею силою при боку гетмана Богдана Хмельнитцкого – ВУР 1649, 218.

Іноді такі конструкції, розширюючи свою семантику, прояснювали обставини часу, протягом якого відбувалася подія: Добрым словом прирекло при концы ярмарку всю сумму отдати – АЛСБ 1636, 124; при конци сессіи внѣсь п. Габриель Лянгишь мову свою до уваги всѣмъ – АЛСБ 1636, 133; вказували на час дії, протягом якої здійснювалася інша дія: жебы з маетности уступил, яко самъ на то при запису позволиль – АЛСБ 1645, 159.

Наявний суфікс *-ець* підтримував уживання кінцевого *-у* незалежно від поєднуваності з прийменниками: на ѿ(с)татнемъ коньцу – ККПС 1639, 287; дѣялося при го(с)тинцу – ККПС 1644, 289; на самомъ гости(н)цу – ПККВ 1638, 191. Білоруським впливом позначена заміна питомого *-и* на *-ы*, зафіксована в пам'ятці з південного Полісся: в томъ Бубенцы – ПККС 1600, 167.

Відсутність у конструкціях (прийменник *при+лок.*) лише об'єктних значень і наявність обставинних зумовили їх обмежене вживання в староукраїнських пам'ятках у порівнянні зі сполуками (прийменник *по+лок.*) з тим же обставинним значенням. Конкретна семантика прийменника *при*, вживаного лише в формах місцевого відмінка, виключала можливість впливу інших відмінків і тим самим створювала закриту сферу його використання. Незалежність таких конструкцій від зв'язків із дієсловом звільняла їх від розвитку ідіоматики в значеннях, від лексикалізації тих чи інших різновидів значень, що сприяло збереженню семантики самого прийменника, а його поєднання з локативом забезпечувало більшу близькість із локативними конструкціями, до яких входили прийменники *в*, *на*, ніж з тими, складниками яких були прийменники *о* та *по*¹¹. У пам'ятках такі конструкції здебільшого не могли бути взаємозамінними, оскільки семантична віддаленість не сприяла цьому. Незначна кількість таких уживань пояснюється обмеженістю умов, з-за яких можливе їх поєднання. Лише обставинне значення (якщо в локативній конструкції вжито іменник, що спрямовує на місце, біля якого, чи поблизу якого відбувається подія) дає простір для вжитку таких сполук, напр.: сидить человѣкъ старый при монастыри святого Онуфрия – АЛСБ 1607, 71; и мает панъ ѳедор стояти на каждую

недѣлю и свято при столпци, просячи на церковъ – АЛСБ 1608, 72; при бытности при Лвове околичнихъ церквахъ – АЛСБ 1650, 301. Інший відтінок обставини місця має іменник, вжитий зі значенням *поблизу особи*: Просити барзо п. Теодозия, абы тамъ так прыбоку іего мл. п. гетмана ... памятал вчесне о нас – АЛСБ 1656. 180.

Експансія закінчення *-е* поширювалася в усіх діалектних зонах (меншою мірою у південно-західних) безвідносно до поєднуваності з прийменниками *на, у(в), по, при*. Заступлення етимологічного *h* в середньонаддніпрянських джерелах особливо частотне в ненаголошеній позиції: деялося на кгрунте на(д) рекою – ПККВ 1643, 220; в то(м)ъ часе – ПККВ 1643, 226; на записе его – ТУ 1602, 233; Писа(н) в Ко(р)нинѣ – АКЖГУ 1609, 132, значно рідше з наголошеним кінцевим голосним: взявши ведомо(ст) ѿ то(м) супруне – АКЖГУ 1605, 140; при листе ... пана свого – ТУ 1646, 334. Спорадично таке закінчення фіксується в південно-західних пам'ятках, галицьких: мусели ... въ Лвове продати – АЛСБ 1627, 637; в томъ часе ... пріехали; на сейме мовили – П. поч. XVII ст., 35; не в Риме, але в Ірусалиме – П. Поч. XVII ст., 52; подільських: в повете – АКЖГУ 1609, 162. Загальноживаність цієї флексії характерна для джерел поліських: велебного в бозе ѿ(т)ца – Бал. 1601, №899; на каждом лаште – ТУ 1618, 262; в то(м) по(з)ве – АКЖГУ 1609, 234. Особливість цього вживання можна пояснити впливом білоруської мови, для якої таке закінчення було закономірним¹², і розповсюдженим у білоруських пам'ятках: ув склепе – ГСБМ 14, 270; по долгем часе – ГСБМ 16, 267. Така наступність у вживанні кінцевого *-е* продовжується з попередніх періодів розвитку мови. Якщо порівняти із діловими документами XVI ст., а саме Волинськими грамотами, територіально близькими до джерела поширення цього закінчення, то можна стверджувати, що існування тотожних ознак в іменниковій структурі (а саме – флексіях місцевого відмінка чоловічого роду однини) староукраїнської і старобілоруської мов в кінці XVI ст. ілюструє територіальну локалізацію українсько-білоруських контактів. І хоч цей мовний період прийнято вважати спільним для обох етносів, проте перевага рис, що залишилися діалектними на сучасній північній території України, дає підстави говорити про вплив на їх формування саме білоруської мови¹³. Така важлива ланка історичного розвитку мови для цієї території, як кінець XVI ст., репрезентована саме діловими документами, оскільки художня література ще не стояла на засадах

використання живої народної мови, а в інших жанрах вона не була представлена такою мірою, щоб можна було зробити висновки про певний діалектний тип, у них виявлений. Частковий розгляд особливостей іменникової парадигми на території давньої формації (не порушених міграційними процесами, а відтак змінами у структурі мови, які були б спричинені екстралінгвістичними факторами) ґрунтувався на безпосередньо зафіксованих Волинськими грамотами формах з певними фонетичними модифікаціями, що охоплюють сучасне говіркове Полісся, тобто мають в них продовження свого існування [АУМ. Т.1, к.187].

Розширенню варіантного ряду флексій іменників колишніх -*ǫ*- основ сприяла поява кінцевого -*и* не тільки за аналогією до -*ǫ*-основ, але й під впливом білоруських джерел: положило(м) ... на столи ... позо(в) зе(м)ски(и) – АКЖГУ 1609, 178; на другому терміні – АКЖГУ 1609, 191. Про вагання у виборі флексій переписувачем "Положения ман(д)ату его ко(р)[о]левскои м(л)ст(и) ..." свідчить триваріантність кінцевого голосного: -*е*, -*и*, -*h*: на вrade крo(д)цкoмъ; на сеимh в арешти – АКЖГУ 1649, 190-191. Варіантність флексій засвідчує вагання у виборі кінцевих голосних навіть у межах однієї пам'ятки: ѿ грабежh – АЖ 1611, 171; ѿ грабежи – АЖ 1611, 167; ѿ грабе(ж)є має(т)ности – АЖ 1611, 211. Така поліфлексійність підтверджує спроби стихійного відтворення авторами поліських документів традиційних говіркових рис, впливу сусіднього етносу, а також підсвідоме використання нормативних закінчень, усталення яких ще досить тривалий час гальмувалося. Така варіантність характерна і для східнополіських документів, які створювалися і за межами українського ареалу: в ро(з)деле че(т)ве(р)томъ – ПККВ 1643, 246, хоч в іншій пам'ятці замість ненаголошеного питомого -*h* фіксується інший говірковий різновид -*и*: в ро(з)дhли четве(р)томъ – ПККС 1639, 242. Незавершеність процесу витворення флексійної системи місцевого відмінка підтверджується і галицькими пам'ятками, хоч у документах Львівського Ставропигіального братства переважають форми з етимологічним ятем: при том же часh – АЛСБ 1647, 695. Паралельно без зміни семантичного наповнення лексем тут уживаються флексії у двох (h, -e) чи трьох (h, -e, -y) модифікаціях: въ том же реестрh – АЛСБ 1628, 646; въ долговом реестре – АЛСБ 1627, 640; в другом

реестру оуписано – АЛСБ 1647, 696; на грунtн – АЛСБ 1633, 649; на грунте – АЛСБ 1628, 646.

Спорадичне вживання флексії -овh стримувалося непослідовним діянням зовнішньої аналогії іменників -й- основ стосовно давального відмінка інших типів відмінювання, оскільки в північних поліських пам'ятках спостерігається мінімальна частотність уживань з -овh (-ови) в давальному однини, а тому й поодинокі аналогічні форми місцевого відмінка відтворюють *Актові книги Житомирського гродського уряду*: в пристойности, учтивости ... и покоєви своєму – АЖ 1611, 127; я возны(и) зложилє(м) ро(к) пєвны(и) ... яко ѿ поводи – АЖ 1611, 41; в часовh понєва(ж) но(ч) зашла – АЖ 1611, 129. Остання флексія повністю відбиває тенденцію до відтворення нормативної флексії -овh > -овi, поширеність якої характерна для української мови та деяких білоруських говірок, суміжних із українськими¹⁴.

Таким чином, узагальнення певного фактологічного матеріалу, представленого діловими документами, створеними на різних діалектних територіях України, дає підстави зробити деякі висновки про однорідність поліського говіркового масиву в плані відображення структурних рис староукраїнської мови, виявлених формами місцевого відмінка іменників чоловічого роду однини. Так, спільним явищем для нього є закінчення *-e*, традиція використання якого була настільки сильною, що, ігноруючи основні чинники, котрі зумовлювали оформлення флексій *-и*, *-у (-ю)*, *-ови (-єви)*, вона домінувала на всьому обширі сучасних поліських говорів. Його ареальне функціонування в тому часовому відтинку було сконцентроване в ділових документах, які найбільш докладно фіксували особливості народного мовлення. Найменшого впливу експансійного поширення кінцевого *-e* зазнали пам'ятки південно-західного та південно-східного походження, засвідчивши тенденцію до унормування вимови *h* як *i* на відміну від північних джерел.

- АЖ 1611 Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. / Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 390 с.
- АЖГУ 1635 Актова книга Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 250 с.
- АЗР Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи,

- собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1846–1851. – Т. I–IV.
- АКЖГУ 1605 р. Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 р. // ДМВН. – С.24-112.
- АКЖГУ 1609 р. Актова книга Житомирського гродського уряду 1609 р. // ДМВН. – С.113-179.
- АКЖГУ 1649–1650 рр. Актова книга Житомирського гродського уряду 1649–1650 рр. // ДМВН. – С.180-267.
- АЛСБ Акты, относящиеся къ исторіи Львовскаго Ставопигіального братаства 1599–1702 гг. // Архив ЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. XI.
- АО Акты села Орехови / Підгот. до вид. І. Керницький. – К., 1970.
- АУМ Атлас української мови в 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1988. – Т. 2. – К. 181.
- АУМ Атлас української мови в 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1988. – Т. 2. – К. 187.
- Бал. Справа про наїзд луцького старости Олександра Семашка на Жидичинський монастир та про знуцання над архімандритом Гедеоном Балабаном (1597–1608 рр.). Рукопис ЦНБ НАН України. Ш. ф-61. №882-912
- Гр. 1619 Грамматіки Славѣнска# правильное Сѣнтагма / Підгот. вид. і вступна стаття В.В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1979.
- ГСБМ 14 Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Выпуск 14 / Гол. ред. А.І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1996. – 301 с.
- ГСБМ 16 Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Выпуск 16 / Ред. вып. А.М. Булыка. – Мінск: Беларуская навука, 1996. – 359 с.
- ДМВН Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: 36. актових документів / Підгот. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 361 с.
- Ж. Гр. 1619 Жалованная грамота княгини Раины Корибутовой Вышневецкой Густынского монастыря игумену Исаи Копынскому // АЗР. – Т. IV. – С. 503-504
- ККПС Книга Київського підкоморного суду (1584–1644) / Підгот. Г.В. Боряк та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – 335 с.
- П. поч. XVII ст. "Пересторога" написана у Львові // Возняк Михайло. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1954. – 65 с.

- ПККВ Підкоморська книга Київського воєводства 1643 р. // ДМВН. – С. 220–267.
- ПСВ 1571 Пісня про Стефана Воєводу // *Navia. Časopis pro Slovenskou filologii.* – Praha, 1959. – Ročník. XXVII. №3. – С. 415-416.
- Справа 1602 Справа пана Мартина Трохимовича и мальжонки его пани Настаси Щасновны с паном Станиславом Якубовичомъ // Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древних актовъ. – Том XXX. – Вильна, 1904. – С. 198-202.
- ТУ Торгівля на Україні XIV – середини XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / Упорядники В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К.: наукова думка, 1990. – С. 405.
- Уж. 1643 Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 1-72.
- Уж. 1645 Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 1-111.

¹Іван Ужевич і його граматика. Передмова // Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький; Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1970. – С. XVIII; ²Обнорский С.П. Именное склонение в современном русском языке. – Ленинград, 1927. – Ч. 1. – С. 104; ³Обнорский С.П. Указ.раб. - С. 148; ⁴Обнорский С.П. Указ.раб. - С. 166; ⁵Булаховський Л.А. Вибрані праці в 5-ти томах. Том другий: Українська мова / Ред. кол.: І.К. Білодід (голова), Ю.Л. Булаховська, В.А. Дибота та ін. – К.: Наукова думка, 1977. –С. 330; ⁶Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Выпуск второй: Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 2. – С. 131; ⁷Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка / Предисловие и примечания акад. С.П. Обнорского. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – С. 248; ⁸Шахматов А.А. Указ.раб. - С. 250; ⁹Топоров В.Н. Локатив в славянских языках. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – С. 94; ¹⁰Топоров В.Н. Указ.раб. - С. 97; ¹¹Топоров В.Н. Локатив в славянских языках. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – С. 62; ¹²Граматичныя змены // Беларуская мова / redaktor naukowy Aljaksandar Lukašanec, Mikolaj Prigodzič, Lidija Sjameška. – Opole: Uniwersitet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1998. – С. 195; ¹³Там же; ¹⁴Мозер Міхаель. Причинки до історії української мови / За загальною редакцією Сергія Вакуленка. – Харків, 2008. – С. 61.